

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми історії України нового і новітнього часу

О. М. ГОРДУНОВСЬКИЙ (Черкаси)

Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст.

У першій половині XIX ст. у сільському господарстві на Правобережній Україні, як і на території всієї Російської імперії, формувалися товарно-грошові відносини. Це сприяло не тільки швидкій товаризації сільського господарства, а й створенню значної кількості підприємств по переробці сільськогосподарської продукції. Промисловість виконувала подвійну функцію: створювала для землеробства ринок збуту (сировину для підприємств, продукти харчування) і забезпечувала насичення сільських регіонів через ринки товарами промислового виготовлення. Виробництво товарів для ринку завдавало нищівного удару по віковій економічній замкненості поміщицьких маєтків. Зв'язок з ринком був тим ширшим, чим більшим було підприємство (продаж продукції, закупка сировини).

Робочу силу становили кріпаки, лише незначний відсоток — вільно-наймані спеціалісти.

Характерним типом поміщицьких підприємств були вотчинно-посесійні. На капіталістичній основі працювали головним чином купецькі мануфактури та фабрики, яких у ті роки було ще мало. Найпоширенішими галузями у помістях Правобережної України стали: горілчана, суконна, селітроварна, а починаючи з 30-х років — цукрова.

Виробництво горілки складало важливу статтю доходу поміщицьких маєтків, бо вона давала прибуток у 2—4 рази більший, ніж зерно, з якого її виготовляли. Навіть відходи виробництва приносили зиск. Барда застосовувалась для відгодівлі великої рогатої худоби. Навіть при падінні цін на зерно гуральництво все ж гарантувало поміщикам стабільний прибуток. Подільський губернатор у "Рапорті про статистичний стан губернії" за 1837 р. зазначав, що головна промисловість Подільської губернії — хліборобство та гуральництво¹. Зважаючи на прибутковість останнього, багато поміщиків переробляли не тільки свій хліб, а ще й докуповували як у своїх селян, так і на найближчих ринках. Так, у 1799 р. з 445 гуралень Подільської губернії 108 докупили хліб на суму близько 200 000 крб.² У 1819 р. поміщики Київської губернії для переробки на горілку закупили зерна на суму 170 000 крб., а у Черкаському повіті граф Потоцький закупив того року хліба на 67 793 крб.³

Технологія вироблення горілки на поміщицьких гуральнях була досить примітивною. На багатьох підприємствах навіть у 30-і—40-і роки використовували відкритий вогонь, хоча вже в 20-х роках почалося будів-

ництво більш досконалих парових гуралень, що не тільки прискорювало, а й збільшувало вихід продукту.

Характерним для горілчаної промисловості першої половини XIX ст. було зосередження цієї прибуткової галузі в руках поміщиків. Царський уряд проводив політику протекціонізму стосовно дворянських гуралень. Надавалися привілеї на збут і виробництво горілки. Звичайно, казна мала зиск з цього виробництва. Так, у 1811 р. було введено спеціальний збір у розмірі 60 коп. за відро горілки. Збір розкладався на поміщиків, виходячи з розрахунку по 1 відру на ревізійну душу. Що ж до статистичних даних відносно кількості гуралень, то вони часто мають суперечливий характер. Пояснюється це розвитком статистики: в одному випадку рахували діючі або великі та середні гуральні, в іншому — найменші або закриті.

На початку століття (1801 р.) на Правобережній Україні (крім Херсонської губернії) налічувалося 3522 гуральні, які виробляли 1 253 047 відер горілки⁴. Дрібні і найдрібніші підприємства галузі припиняли свою роботу, тоді як середні та великі збільшували обсяги виробництва. В 1860 р. на правобережній Україні налічувалося у Київській губернії 388, Волинській — 328, Подільській — 251, Херсонській — 213 гуралень⁵. Як бачимо, кількість зменшилася майже в три рази, а виробництво збільшилося майже в стільки ж.

До 40-х років гуральництво посідало, безперечно, найважливіше місце у помісному виробництві та отриманні доходів поміщиками Правобережної України. У 1810 р. київським поміщикам належало 610 гуралень, в яких було вироблено 799 714 відер горілки⁶. На виробництво горілки впливали коливання експорту пшениці. Дійсно, відомості 1819р. свідчать про спад виробництва: діючих гуралень було 339, і виробляли вони 571 359 відер горілки⁷.

Розуміючи свою вигоду, поміщики мали по 3 і більше гуралень. Так, у графині Браницької було 11 гуралень у Васильківському і 2 — у Черкаському повітах. Найбільшими на 1819 р. вважалися: в Чигиринському повіті гуральні поміщиків Давидової (10 000 і 20 000 відер горілки), Красовської (15 000 відер), Бородіної (12 000 відер), Раєвського (10 000 відер); в Богуславському повіті — дві гуральні князя Лопухіна (75 000 відер), графа Браницького (15 000 відер); в Уманському повіті — 4 гуральні графині Потоцької (46 007 відер); Черкаському повіті — графа Самойлова (30 000 відер), дві гуральні графині Літта (28 280 відер), дві гуральні поміщика Морозова (20 000 відер), Неплюєва (17 000 відер)⁸. Однак кількість одержаної горілки не завжди залежала від кількості гуралень. Так, у Київській губернії за 1845 р. 372 гуральні виробили 3 186 383 відра горілки⁹, а в 1849—1850 рр. 362 гуральні виробили 3 253 420 відер¹⁰. В 40—50-х роках на гуральні Київської губернії надходило майже 40 % товарного хліба.

За підрахунками Є. Б. Сташевського, гуральництво та продаж спиртних напоїв у 1846 р. по Київській губернії становили близько 29,7 % доходу поміщицьких господарств. Отже, навіть у 40-х роках, коли швидко розвивалася цукрова промисловість, доходи від гуральництва продовжували посідати значне місце у бюджеті поміщика.

Виробництво горілки в Подільській губернії до 20-х років не перевищувало 500 000 відер на рік¹¹, а в кінці 30-х перевищувало 2 млн відер. Не витримуючи конкуренції, дрібні гуральні закривалися, середні, навпаки, нарощували випуск продукції. Новостворені гуральні проектувались на випуск не однієї тисячі відер на рік. Дані Подільського губернського правління свідчать про те, що в Проскурівському повіті на 1850 р. налічувалося 29 гуралень, з яких 3 виробляли 1000—3000 відер горілки на рік, 5 -

3000—6000, 11 — 6000—10000, 10 — понад 10 000 відер¹². Не було гуральні, яка виробляла б менше 1000 відер горілки на рік.

Про значне місце гуральництва у доходній частині бюджету поміщиків свідчить той факт, що в 1845 р. сумарний доход маєтків поміщика Божиківського (Летичівський повіт) склав 3007 крб. 37 коп. З них на хліборобство припадало 910 крб., млини — 350 крб., гуральництво — 900 крб., продаж горілки — 700 крб.; на інші статті доходу — 147 крб. 37 коп. Як бачимо, прибутки від гуральництва та продажу спиртного складали 53 % від усієї суми доходу¹³. За вартістю продукції, що була вироблена на поміщицьких підприємствах Подільської губернії, горілка займала перше місце. За даними 1846 р., загальна вартість товарів, вироблених на всіх поміщицьких підприємствах Правобережної України, дорівнювала 2161 367 крб. сріблом, з них вартість горілки, виробленої на 118 гуральнях, становила 1 001 796 крб. ср., тобто, 87 % від загальної суми всієї випущеної продукції. На другому місці було виробництво цукру, на третьому — сукна, на четвертому — цегли¹⁴.

Що ж до Волинської губернії, то в ній через брак сировинної бази гуральництво не досягло значного розповсюдження і напередодні 1861 р. перебувало в стані занепаду¹⁵.

У Херсонській губернії з ряду економічних причин гуральництво почало розвиватися значно пізніше, ніж в інших правобережних губерніях. Тут виробництво горілки у 1853 р. становило, порівняно з іншими виробництвами, 12,5 %, а в 1859 р. — 32,2 %¹⁶.

Продукція гуральництва, вироблена на власному підприємстві, збувалась у своїх шинках або перепродувалась відкупщикам. На території Правобережної України було 17 984 шинки (в Київській губернії — 5062, Волинській — 4907, Подільській — 4683, Херсонській — 3332). Горілку продавали не тільки у власних шинках та відкупщикам, а й вивозили в інші губернії. В 30-х роках подільські поміщики щорічно збували в Бессарабію до 100 000 відер спирту та горілки¹⁷. Продукцію, вироблену на гуральнях Київської губернії, вивозили в Білорусію, а особливо багато - в південні губернії (Катеринославську, Херсонську, Таврійську). Протягом 40-х років з Київської губернії було вивезено близько 1 600 000 відер горілки¹⁸.

Херсонська губернія мала порівняно слабо розвинуту горілчану промисловість, тому була ринком збуту продукції через посередників (скупників) або, що було значно рідше, безпосередньо поміщиками. Тільки з правобережної України в Херсонську губернію протягом 1856 та 1857 рр. було завезено горілки та спирту:

Губернії	1856 р.		1857 р.	
	горшки	спирту	горшки	спирту
Київська.....	228 276,9	42 794,4	242 343,8	14 043,9
Подільська	139921,1	63936,5	166330,5	42575,2 ¹⁹

Як бачимо, виробництво і продаж спиртних напоїв були важливим елементом виробничої діяльності та джерелом грошових надходжень.

Іншою важливою галуззю поміщицького виробництва було виробництво сукна. Починаючи з середини XVIII ст. і до 40-х років XIX ст. воно було монополізоване дворянством. Що ж так приваблювало дворян у виробництві сукна? Передусім наявність постійного й практично безмежного ринку збуту (казені поставки солдатського сукна), підтримка субсидіями з боку уряду. Поміщики, власники суконних підприємств, які зобов'я-

залися постачати сукно для потреб армії, отримували безпроцентні кредити терміном на 10 років. За кожні 1000 аршин, зданих понад норму, поміщик отримував 3000 крб., виплачених під заклад.

Але, незважаючи на такі вигідні умови, суконна промисловість розвивалася досить повільно, а в 40-х і особливо в 50-х роках виробництво сукна поміщицькими підприємствами помітно скорочується. Причину цього слід шукати в розвитку купецьких суконних підприємств, які відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, зв'язком з ринком. Усіх цих факторів було достатньо для поступового витіснення поміщицьких заводів з ринку. Порівняймо статистичні дані стосовно кількості поміщицьких та купецьких заводів на Правобережній Україні за 1814 та 1832рр.

Губернії	1814р.	
	поміщицькі	купецькі
Київська.....	5	4
Волинська.....	6	9
Подільська.....	11	
Р а з о м	22	13

Крім того, у Київській та Херсонській губерніях існувало по одному казенному суконному підприємству, а у Волинській — купці орендували 2 поміщицькі суконні фабрики. Зовсім інші цифри бачимо в 1832 р.:

Губернії	Заводи	
	поміщицькі	купецькі
Київська.....	9	
Волинська.....	10	42
Подільська.....	7	6
Херсонська.....	7	
Р а з о м	33	50 ²⁰

Отже, на початку 30-х років поміщицькі суконні підприємства займали домінуюче становище у Київській та Херсонській губерніях. Переважання купецьких підприємств над поміщицькими у Волинській губернії стало помітним ще в 1814 р. Для Подільської губернії характерним було поступове скорочення числа поміщицьких підприємств (з 11 в 1814 р. до 7 в 1832р.).

Протягом 40-х—50-х років поміщицькі суконні підприємства скорочували своє виробництво або повністю припиняли його. Не слід забувати, що частина підприємств вважалися поміщицькими тільки номінальне, їх здавали у довгострокову оренду купцям. Херсонська губернія налічувала 4 поміщицьких підприємства, і ця цифра не змінювалась протягом 1838—1861 рр., а вартість продукції, виробленої цими підприємствами, зменшилася з 84 940 крб. ер. до 10 000 крб. ер.²¹

Основна маса поміщиків, продовжуючи використовувати працю кріпаків, зменшувала конкурентоспроможність і врешті-решт змушена була припинити виробництво. Тільки небагатьом вдалося перебороти стереотипи і запровадити деякі зміни на підприємстві (вільнонайману робочу

силу, відрядну оплату кріпакам, нові технології, використання сили пари). Це дало можливість не тільки запобігти скороченню виробництва, а навіть розширити його. Як приклад можна назвати фабрики Понятовського (Таганча Канівського повіту), княгині Радзивілл (містечко Хабне Радомишльського повіту), Головінського (містечко Стеблів Канівського повіту).

Таганчанську суконну фабрику було засновано на початку XIX ст. Спочатку вона мала не більше 10 ткацьких верстатів і виробляла сукна нижчих сортів на суму до 3 000 крб. ер. за рік. У 1816 р. кількість ткацьких верстатів було збільшено до 20, а також застосовано ряд нових механізмів. Згодом число верстатів було доведено до 148. В 1841 р. на фабриці почала працювати парова машина, що приводила в рух 27 чесальних, 4 тіпальних, 2 тонкопрядильних, 2 механічних ткацьких верстатів тощо. З розширенням виробництва фабрика потребувала дедалі більшої кількості робітників. На початку 50-х років тут працював 751 робітник, у тому числі 13 вільнонайманих. Для кріпаків було запроваджено відрядну плату²². На фабриці перероблялося близько 6000 пудів вовни: 800 пудів вищих сортів одержували з власного маєтку, решту купували на Іллінському ярмарку в Ромнах або в Бердичеві. З неї виробляли понад 107 155 аршин сукна на суму 237 027 крб. ер.²³ В кінці 40-х — на початку 50-х років щорічно на Таганчанській фабриці вироблялося 90 000 аршин сукна, продаж якого давав прибуток 80 000 крб. ер.²⁴ Сукно збувалося в усі губернії України, а також у Петербурзьку, Московську, Курську і Таврійську губернії. Здебільшого вони продавали на місці купцям, які приїжджали з близьких і віддалених губерній, виконувалися замовлення та відправлення в Ромни, Харків, Курськ, інші міста²⁵.

Хабненську суконну фабрику було засновано приблизно на початку 20-х років, її фундатором стали княгиня Радзивілл, механік Янц та агроном Теер. З 1832 р. фабрика повністю перейшла у власність княгині, яка вкладала великі кошти в розширення виробництва. На початку 50-х років тут було 22 гемплярні машини, 30 прядильних, 70 ткацьких верстатів, ткальна механічна машина та ін. Як рушійна сила на всіх механізмах, крім ткацьких та прядильних верстатів, використовувалася вода. У 1846 р. на фабриці працювало 362 робітники, з них 89 — вільнонаймані. Протягом 1840—1845 рр. у середньому перероблялося 2495 пудів шерсті на рік. Шерсть закуповувалася на ярмарках, а також у поміщиків Київської губернії. З власних отар отримували не більше 1/5 необхідної шерсті. Вартість сукна, що вироблялося протягом року, становила в середньому 114 146 крб. ер. Сукно, вироблене на фабриці, продавалося купцям. Певний час Хабненська фабрика мала в деяких містах власні магазини²⁶.

Дуже серйозно ставився до розвитку своєї суконної фабрики (в містечку Стеблеві) поміщик Головінський. Її було засновано у 1818 р. Регулярно поновлюючи механізми та технологію, Головінський добився випуску сукна підвищеної якості -- фланелі, тріко. У 1848 р. було вироблено 60 000 аршин сукна на суму 92 000 крб. ер. На фабриці працювало 422 робітники, з них 79 вільнонайманих, решта — кріпаки. Вільнонайманий робітник за місяць одержував 7—13 крб. ср., кріпаки — від 1 крб. 25 коп. ср. до 7 крб. ср. В середньому за робочий день, що тривав влітку від сходу і до заходу сонця, а взимку від сходу сонця до 9 вечора, кріпакам платили по 4 коп.²⁷

Отже, поміщицькі підприємства, залишаючись за своєю суттю кріпосницькими, робили спроби переходити, хоча б частково, на комерційну основу.

У Волинській губернії з 10 поміщицьких підприємств, що існували у 1832 р., на 1861 р. залишалося 2, а в Подільській — на той час не залишилося жодного поміщицького суконного підприємства.

Таким чином можна стверджувати, що в дореформений період у суконній промисловості Правобережної України досить значне місце займали поміщицькі підприємства, їх розквіт припадає на першу третину XIX ст. В 40-х—50-х роках вони поступово витісняються підприємствами купецькими. Нездатність пристосуватися до нових ринкових умов, неефективна праця кріпаків, примітивна техніка не змогли скласти конкуренцію купецьким підприємствам. Лише поодиноким поміщикам-власникам фабрик вдалося більш-менш успішно пристосуватися до потреб товарного господарства. На таких підприємствах частково використовувалась вільнонаймана праця, а кріпаки одержували певну винагороду за працю.

З особливою силою проявилася жага до підприємництва в цукроварній промисловості. Цукроварні виникли на Правобережній Україні в 20-і роки XIX ст. Першою запрацювала в 1824 р. цукроварня Понятовського в Київській губернії (с. Трошині Канівського повіту); приблизно в 1825—1828 рр. в Подільській губернії почала діяти цукроварня Сабновських (с. П'ятківці Ольгопільського повіту), а в кінці 30-х років з'явилися цукроварні у Волинській губернії.

Маючи все необхідне у своєму розпорядженні (землю для вирощування буряку, робочу силу, запаси палива), поміщики намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки.

Царський уряд митною політикою сприяв розвитку галузі. Починаючи з 1819 р. повністю було заборонено ввозити цукор-рафінад, а цукор-пісок з тростини обкладався митом в розмірі 75 коп. з пуда. З 1821 по 1823 рр. мито за імпортований цукор було збільшено до 2 крб. 50 коп. з пуда. Мито постійно зростало і в 1840 р. досягло 3 крб. 80 коп. з пуда, а рафінад було дозволено ввозити тільки через Одеський порт.

Перші цукроварні були невеликими помісними підприємствами з примітивною технікою. Все робилося вручну, рушійною силою була худоба. Технологія також була примітивна: цукровий сік випаровувався у відкритих казанах (топка розміщувалася безпосередньо під казаном), за допомогою "голого вогню" (т. з. "вогняний спосіб"). Для добування соку буряки нарізались на тертушці, після чого їх пресували або вимочували гарячим чи холодним способом. Вихід цукру при такому способі виробництва досягав 8 фунтів з берковця. Отже, для "вогневих" заводів були характерними: а) застосування сили води або тварин для роботи терки; б) ручна праця на всіх етапах виробництва; в) розчленованість технологічного процесу; г) відсутність системи зв'язаних між собою апаратів та машин.

Справжній ажіотаж серед поміщиків викликали успіхи графа Бобринського, який у 1838 р. побудував Балаклійський та Смілянський заводи на справжній комерційній основі. Тут було використано досвід цукрового заводу Тульської губернії.

Справжня цукрова лихоманка охопила поміщиків правобережної України (крім Херсонської губернії). Про настрої поміщиків свідчать спогади сучасника: "Слова: цукор, буряки перетворилися на гальванічні іскри, що обертаються постійно по всіх кільцях ланцюга подольських уявлень. Справа не обмежилася аристократичною сферою поміщиків, які наввипередки один перед одним зводили заводи, нищили ліси, забуваючи, здавалося, що є на світі ще щось, крім буряків"²⁸. За словами одного з поміщиків, "заводи у нас ростуть як гриби...". Підтвердженням цих слів можуть служити цифри:

Губернії	Росія					
	1842	1843	1844	1845	1846	1847
Київська	16	20	45	48	43	56
Подільська	15	15	16	16	17	25
Волинська		2	4	7	7	8
Разом ..	31	37	65	71	67	89 ²⁹

У 1848—1849 рр. в Російській імперії було вироблено 796 500 пудів цукру, в Україні — 637 640, або 81 %. По губерніях це виглядає так: Київська дала 382 400 пудів, Подільська — 91 750, Волинська — 37 000³⁰. Лідером у цукровій галузі стала Київська губернія. В ній, за підрахунками Журавського, знаходилося приблизно 20 % загальної кількості цукрових заводів України і на неї припадало 58 % від вартості усієї випущеної продукції³¹. На Правобережній Україні у 1848 р. 91,8 % цукроварень належали поміщикам³².

Середина 40-х років стала поворотною в розвитку цукрової промисловості на правобережній Україні — починалася технічна модернізація заводів. За прикладом українських цукроводчиків братів Яхненків та Симиренка * підприємства переходили на парову технологію — згущення соку в закритих апаратах при звичайному тиску і розрідженні. Звичайно, така модернізація потребувала величезних коштів і була під силу тільки великим поміщикам. Ось приблизний кошторис вартості обладнання на Ольшанському заводі:

Назва машин	(крб. сріблом)
1. Парова машина подвійної дії 10 к/с (з котлом, трубами і т. д.)	2520
2. 3 гідропреси	3510
3. 1 механічна тертушка	324
4. 2 паровики (по 30 к/с)	4446
5. Інше обладнання	469
Разом	11 269 крб. сріблом

Якщо до цього додати транспортні видатки та налагодження апаратури, то отримаємо суму в 48 200 крб. ер.³³

Ще більшою була вартість машин і апаратури для Смілянського заводу (без доставки).

Назва машин	
1. 2 паровики по 25 к/с	5023
2. 2 паровики по 50 к/с	8168
3. 2 парові машини	6280
4. 2 апарати	15 720
Разом ...	35 191 ³⁴

Яхненки та Ф. С. Симиренко — українські промисловці-цукрозаводчики, які на початку 40-х років XIX ст. заснували промислову фірму "Брати Яхненки і Симиренко", що існувала до 80-х років XIX ст., першими в Україні збудували парову цукроварню.

Що ж штовхало поміщиків іти на такі величезні витрати? Парові заводи у порівнянні з "вогневими" забезпечували більшу продуктивність праці, зменшували собівартість продукції. На "вогневому заводі" з 9 пресами і тертушкою, що приводилися в дію кінями, переробка 250 берковців обходилась у 29,2 крб., а на паровому заводі з 9 пресами і тертушками, що приводились у дію паровими машинами, обробка 300 берковців обходилась у 15,15 крб. Як бачимо, переробка за допомогою машин навіть більшої кількості сировини коштувала майже вдвоє дешевше³⁵. Майже таку саму економію на паровому заводі давали і всі інші процеси. Крім того, збільшувався вихід цукру з берковця від 8 до 14—17 фунтів.

Введення парової машини змінювало й поділ праці на виробництві. Зникали одні виробничі процеси, з'являлися інші. Відпала необхідність у погоничах та конюхах, скоротилась кількість робітників, які обслуговували преси, зникли ті, хто обслуговував випарні та згущувальні котли, і з'явилися робітники при спеціальних апаратах. Загалом кількість людей після реконструкції зменшилася, а продуктивність праці різко зросла.

Дуже важливою залишалася проблема кадрів. Старі майстри та робітники не завжди справлялися з новою технікою, і тому з-за кордону запрошували майстрів, які, як показала практика, не завжди добре знали свою справу.

Одночасно із збільшенням числа заводів та їх реконструкцією збільшувалась площа засіву цукрового буряку. У 1848—1849 рр. вона становила: у Київській губернії 15 142 дес., Подільській — 4232 дес., Волинській — 1168 дес., у Херсонській — 7200 дес.

Протягом восьми років засів зріс у півтора раза і в 1857 р. тільки в Київській губернії досяг 19 180 десятин. Але навіть збільшення посівних площ не забезпечувало достатньої кількості сировини. Це змушувало поміщиків-підприємців закуповувати цукор і буряки в інших місцях. Всього для потреб цукрових заводів Київської губернії було закуплено 431 846 берковців буряку³⁶. В 50-ті роки розвиток цукрової промисловості відбувався за рахунок не кількісного показника, а переоснащення заводів на парову технологію виробництва.

Згідно з даними за 1859 р., заводи на правобережній Україні за кількістю випущеної продукції розподілилися таким чином:

Губернії	До 1000 пудів I	Від 1000 до 5000 пудів 20	Від 5000 до 10 000 пудів 42	Понад 10 000 пудів Ц
Волинська	1	18	12	1
Подільська		4	2	
Всього...	2	42	56	,2 37

Отже, у Київській губернії переважали середні, великі і дуже великі підприємства. Це можна пояснити тільки тим, що для цього регіону характерними були великі помісні господарства, які мали достатньо коштів для розширення й модернізації виробництва. Цукор, вироблений на помісних заводах, збувався на місцевому ринку, найбільш заповзятливі поміщики вивозили свою продукцію в Москву, Петербург, Курськ, Ростов, Сімферополь та інші міста Росії. Велике значення мало вивезення цукру у південні губернії. Поміщики Херсонської губернії, не маючи в достатній кількості паливних ресурсів, не могли розвивати цю галузь.

Одним з основних ринків збуту на Правобережній Україні став Контрактовий ярмарок у Києві. Торгівля цукром мала біржовий характер, тобто провадилася за зразками, представленими на торги. Про масштаби торгівлі цукром на Контрактовій ярмарці свідчать цифри за 1854 р.: тоді було продано понад 400 000 пудів цукру на суму понад 2 000 000 крб. сріблом. Значну кількість його було закуплено московськими та ризькими купцями³⁸. Щоб не втрачати на комісіонерах і мати більші прибутки, деякі поміщики не тільки продавали цукор на ярмарках, а й організовували свої торговельні підприємства у містах. Так, Бобринський мав свої склади в Харкові, Курську, Могильові та інших містах³⁹. Браницькі, маючи контори в Бердичеві, Харкові, Чернігові, вивозили велику кількість цукру в Київ, Білу Церкву, Умань, Кременчук, Маріуполь, Ростов, Сімферополь, Могильов.

З вищесказаного можна зробити деякі висновки про поміщицьку промисловість на правобережній Україні в першій половині XIX ст.

1. Як розвиток торговельного землеробства та тваринництва у поміщицьких маєтках, так і поява в них промислових підприємств для виробництва на ринок були свідченням розхитування основ натурального феодально-кріпосного господарства. В дореформений період поміщикам Правобережної України належала велика кількість промислових підприємств. Вони виробляли на продаж борошно, крупу, олію, пиво, скло, по таш, полотно, мило, свічки, шкіри, папір, порцеляну та фаянс, залізо, чавун, селітру тощо. Але найбільше розповсюдженою стала суконна, горілчана та цукрова промисловість.

2. Починаючи з середини XVIII ст. і до 40-х років XIX ст. монополістами у виробництві сукна були поміщики, які постачали значну кількість сукна для казни і на внутрішній ринок. Поміщицькі суконні підприємства базувалися на праці кріпаків, примітивній техніці. Це не давало їм можливості успішно конкурувати з купецькими суконними мануфактурами, де застосовувалась вільнонаймана праця та передова на той час техніка. У 40—50-х роках поміщицькі суконні виробництва або скорочували випуск продукції, або закривались. Виживали лише ті, які застосовували нові механізми і парові машини, а також використовували вільнонайману працю.

3. Горілчана промисловість стала найпопулярнішою галуззю виробництва серед поміщиків. Цьому сприяла і економічна політика царського уряду, який надав поміщикам монопольне право на виробництво горілчаних виробів. Протягом першої половини XIX ст. кількість гуралень на правобережжі зменшилася, а виробництво горілки до 50-х років продовжувало зростати. Це свідчило про концентрацію виробництва, внаслідок чого дрібні та найдрібніші гуральні припиняли свою роботу, а середні та великі переходили на парову техніку і збільшували випуск продукції.

4. Гуральні були для поміщиків одним з найважливіших місць збуту хліба. Кількість переробленого зерна залежала від ціни на нього: нижча ціна — переробляли більше. Це давало гарантію на високий прибуток. У багатьох помістях дохід від гуральництва досягав 30 і більше процентів від загальної суми прибутків. На переробку використовувалося не тільки власне зерно, а й те, що закуповувалося на ярмарках та у селян. Горілка реалізовувалась через власні шинки або перепродувалась відкупщикам та купцям.

5. Найбільшого поширення на правобережжі гуральництво набуло в Київській та подільській губерніях. У Подільській губернії воно залишалось основною галуззю поміщицького виробництва аж до реформи 1861 р.

В Київській губернії, починаючи з 40-х років, набуває дедалі більшого розвитку цукрова промисловість, яка відтіснила всі інші галузі помісного виробництва. Скороченню виробництва цукру, а в деяких помістях навіть його ліквідації сприяло введення у 1851 р. акцизно-відкупної системи.

6. Монополізм поміщиків на землю і селян, прикріплених до неї, давав можливість уникати конкуренції з боку купців. Ненасичений внутрішній ринок, законодавча підтримка з боку уряду сприяли збуту продукції.

7. 40-і роки характерні для цукрової галузі швидким зростанням кількості заводів і малою концентрацією виробництва. У 50-ті роки уповільнюються темпи виникнення нових заводів, збільшується випуск на вже існуючих, проходить технологічне переоснащення, перехід від "вогняної" технології до парової.

8. Найбільш успішно цукрова промисловість розвивалась у Київській губернії. У 1849 р. тут було вироблено 57,8 % всього українського цукру (382 000 пудів).

9. Технічна переробка сировини, вирощеної у помісті, здійснювалася на власних підприємствах. Але в деяких випадках потужності підприємств вимагали від господаря закупівлі сировини у сусідів-поміщиків, на ярмарках або навіть у селян.

10. Розповсюдження переробних підприємств у поміщицьких господарствах було своєрідною, пов'язаною з існуванням кріпосницьких основ формою розвитку торговельного землеробства.

Поява поміщицьких підприємств свідчила про еволюцію феодально-кріпосницьких господарств у нових умовах. Перша половина XIX ст. в історії розвитку економіки Правобережної України характеризувалася напруженою боротьбою між новими (капіталістичними) формами господарювання і старими (феодально-кріпосницькими), адже від уміння увійти в товарно-грошові відносини залежав добробут і економічне процвітання господарства. В результаті цієї боротьби поміщицькі підприємства були або витіснені, або втратили монопольне становище в багатьох галузях промисловості. Причиною було кріпосне право. Лише в горілчаній та цукровій промисловості поміщицькі промислові підприємства ще зберігали за собою панівне положення.

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України), ф. 2, оп. 1, спр. 121, арк. 30.

² Кам'янець-Подільський обласний державний архів (далі — К-ПОДА), ф. 1, оп. 2, спр. 80, арк. 83-85, 87-94, 99-101, 107-118, 223-224, 232-239, 256, 276-277, 307-313, 331-332, 339-346.

³ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2, оп. 3, спр. 4087.

⁴ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. — СПб., 1867. — Т. III. — С. 289-290.

⁵ Там же. — С. 296.

⁶ КОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 2097.

⁷ Там же, спр. 4087.

⁸ Там же, спр. 4078.

⁹ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — СПб., 1882. — Т. III. — С. 9.

¹⁰ Фундуклей И. Указ. соч. — Т. II. — С. 172.

¹¹ Студії з історії України. — Т. II. — С. 110.

¹² К-ПОДА, ф. 1, спр. 786, арк. 3-11.

¹³ Сташевський Є. Б. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за період реформеної доби. Відбиток із "Збірника комітету народного господарства". — Вип. 2. — С. 48.

¹⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. X. — Ч. 2: Подольская губерния. — С. 120—121.

¹⁵ ЦДІА України, ф. 2, оп. 1, спр. 97.

¹⁶ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. — Одесса, 1838. — Ч. II.

- ¹⁷ ЦЦІА України, ф. 2, спр. 1212, арк. 30; спр. 330, арк. 14, 20.
- ¹⁸ Фундуклей И. Указ. соч. - Ч. III. - С. 83.
- ¹⁹ Шмидт А. Материалы для географии и статистики России: Херсонская губерния. - СПб., 1863. - Ч. II. - С. 546.
- ²⁰ Цифры взяті з "Ведомости о мануфактурах за 1813—1814 годы". - СПб., 1816 та "Списка фабрикантов и заводчиков Российской империи за 1832 г.". - СПб., 1833, в'язка 356, спр. 21.
- ²¹ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 1, оп. 191, в'язка 356, спр. 21.
- ²² Фундуклей И. Указ. соч. - Ч. III. - С. 119-127.
- ²³ Там же. - С. 127-129.
- ²⁴ Журнал Министерства Государственных Имуществ. - 1852. - Ч. XLII. - Смесь. - С. 13.
- ²⁵ Фундуклей И. Указ. соч. - Ч. III. - С. 129.
- ²⁶ Там же С. - С. 135-139.
- ²⁷ Там же С. - С. 140, 142, 143.
- ²⁸ Экономический указатель. - 1857. - № 8. - С. 178—179.
- ²⁹ В о б л ы й К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. - Москва, 1928. - Т. 1. - С. 146.
- ³⁰ Сведения о свеклосахарной промышленности в России. - СПб., 1852. - С. 84, 85, 92, 93, 102, 103, 104, 105, 110, 111, 114, 115. Для порівняння див.: Воблы й К. Указ. соч.— Т. 1. - С. 165.
- ³¹ Ф у н д у к л е й И. Указ. соч. - Ч. III. - С. 3.
- ³² Промисловий переворот в Росії та на Україні. - К., 1969. - С. 35—36.
- ³³ Фундуклей И. Указ. соч. - Ч. III. - С. 23.
- ³⁴ Там же. - С. 24.
- ³⁵ Там же. - С. 28.
- ³⁶ В о б л ы й К. Указ. соч. - Т. 1. - С. 181.
- ³⁷ Киевские губернские ведомости. - 1860. - № 19. - Часть неофициальная.
- ³⁸ Журнал Министерства Внутренних дел. - 1854. - № 7. - С. 12.
- ³⁹ Журнал Министерства Государственных имуществ. - 1852. - Ч. XLII. - Отд. II. - С. 48.